

Religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit in het werk van geestelijk verzorgers

Dit is het tweede artikel dat ingaat op de invloed van religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit – ditmaal op het werk van geestelijk verzorgers. De religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie van gesprekspartners komt aan bod, de mogelijke thema's in de contacten, maar ook de vraag of geestelijk verzorgers interlevensbeschouwelijke geestelijke verzorging willen en kunnen verlenen.

Anke I. Liefbroer en Joantine Berghuijs

STEEDS MINDER NEDERLANDERS zijn formeel verbonden aan een religieuze of levensbeschouwelijke traditie.¹ Uit het onderzoek *God in Nederland 1966-2015* (Bernts & Berghuijs, 2016) blijkt bijvoorbeeld dat, waar in 1966 67% lid was van een kerkelijke gemeenschap, dit percentage in 2015 gedaald is naar 32%. Tegelijkertijd valt op dat 17% tot 23% elementen uit verschillende religieuze tradities in hun leven combineert (Berghuijs, 2017) en dat religie, zeker op belangrijke levensmomenten (Bernts & Berghuijs, 2016, pp. 40, 41), een rol van betekenis blijft spelen.

Voor zorgverleners zoals geestelijk verzorgers, maar ook artsen, psychologen en maatschappelijk werkers betekent dit dat zij vaak te maken krijgen met patiënten, cliënten of andere gesprekspart-

ners die niet in een (eenduidige) religieuze of levensbeschouwelijke traditie te plaatsen zijn. Veelal wordt er van deze zorgverleners gevraagd dat zij aandacht hebben voor de zingeving van hun gesprekspartners, zoals bijvoorbeeld naar voren komt in het ZonMw-signalement over *Zingeving in zorg* (ZonMw, 2016). Een van de vragen die dit oproept is hoe zingevingsvragen besproken worden wanneer de zorgverlener en de zorgontvanger niet dezelfde religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie hebben. Hoe gaan zorgverleners in dat soort situaties om met religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit?

Deze vraag was aanleiding voor een promotieonderzoek van Anke Liefbroer naar interlevensbeschouwelijke geestelijke verzorging.² Als eerste

stap binnen dit onderzoek is in kaart gebracht wat er op basis van empirisch onderzoek bekend is over hoe de zorgrelatie tussen de zorgverlener en de zorgontvanger eruit ziet wanneer beiden een duidelijk andere religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie hebben (Liefbroer, Olsman, Ganzevoort & Van Etten-Jamaludin, 2017). Wat opviel was dat er nog nauwelijks onderzoek naar deze thematiek gedaan is: van de 22 empirische studies die via een systematische zoekactie in diverse databanken gevonden zijn, zijn de meeste in de Verenigde Staten of Canada uitgevoerd en kwalitatief van aard. Drie onderzoeken (alle in de VS uitgevoerd) gebruikten een kwantitatieve methode om onder een relatief grote groep mensen zicht te krijgen op de rol van religieuze of levensbeschouwelijke diversiteit binnen de zorgrelatie.

Om meer te weten te komen over de omgang van geestelijk verzorgers met religieus en levensbeschouwelijk verschil tussen henzelf en hun patiënten, cliënten of gesprekspartners (hierna aangeduid met 'gesprekspartners') en om te onderzoeken welke uitdagingen geestelijk verzorgers in Nederland zien met oog op diversiteit in hun werk, is een enquête verspreid onder geestelijk verzorgers in Nederland. Ook is in de enquête aandacht besteed aan gesprekspartners die laten zien dat zij uit meerdere religieuze³ tradities putten – de 'meervoudig religieus betrokkenen' (MRB'ers).⁴ Bij de vraag in hoeverre de respondenten zelf uit verschillende religieuze tradities putten, wordt in Berghuijs en Liefbroer (2017; zie elders in dit nummer) stilgestaan. In dat artikel wordt ook de opzet en verspreiding van en de respons op de enquête toegelicht.

In wat volgt zullen de resultaten van de enquête gepresenteerd worden. Eerst komen daarbij verschillende aspecten van de rol van religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit in het werk van geestelijke verzorgers aan bod, zoals de religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie van de gesprekspartners, de thema's die in gesprekken aan de orde komen en het wel of niet willen en kunnen verlenen van interlevensbeschouwelijke geestelijke verzorging. Daarna gaan we in op mogelijkheden en uitdagingen voor het verlenen van geestelijke zorg aan een religieus en levensbeschouwelijk diverse groep gesprekspartners.

Resultaten en discussie

In onderstaande beschrijving van de resultaten komen bijna alle enquêtevragen over diversiteit in het werk van geestelijk verzorgers aan bod.⁵ Een deel van de resultaten verschijnt in uitgebreidere vorm in een internationaal tijdschrift (Liefbroer & Berghuijs, nog te verschijnen), met daarin een uitwerking van verschillen per sector, denominatie en werkwijze (categoriaal of territoriaal).

Werkvormen, werkwijze, contacten en de totstandkoming van contacten

Uit de resultaten blijkt ten eerste dat respondenten vooral veel individueel contact hebben met hun gesprekspartners. Op een schaal van 1 tot 5 (met 1=vrijwel nooit en 5=vrijwel altijd) geven zij aan bijna altijd in individuele contacten te werken (gemiddelde=4,63). Daarnaast werken respondenten vaak in vieringen en ceremonies (gemiddelde=3,47). Ongeveer even vaak werken zij in groepen (gemiddelde=3,24) en/of participeren zij op de werkvloer (gemiddelde=3,10).⁶

Ten tweede zien we dat de wijze waarop respondenten te werk gaan sterk onderling verschilt: terwijl ongeveer een kwart van de deelnemers categoriaal (per denominatie) werkt, werkt een derde juist op territoriale wijze (per afdeling of eenheid). Tegelijkertijd is er ook ongeveer een derde dat zowel categoriaal als territoriaal te werk gaat en is er een kleine groep voor wie de indeling in categoriaal en/of territoriaal werken niet opgaat, bijvoorbeeld omdat men als docent of als vrijgevestigd geestelijk verzorger werkzaam is.

Ten derde is aan respondenten gevraagd om per religieuze of levensbeschouwelijke groep⁷ aan te geven hoeveel contact zij met deze gesprekspartners hebben. Uit de reacties blijkt dat respondenten gemiddeld het meeste individuele contact hebben met gesprekspartners die geen blijken geven van een expliciet religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie en met gesprekspartners met een christelijke oriëntatie. Met gesprekspartners met een islamitische, boeddhistische, hindoeïstische en joodse oriëntatie komen respondenten op het geheel gezien weinig in contact. Met de groep MRB'ers komt men daarentegen veel in contact: in totaal stelt 47% vrijwel altijd, vaak of regelmatig in individuele contacten in aanraking

	Gemiddelde (1=klein; 2=gemiddeld; 3=groot)	Standaard- deviatie	N=
Christenen	2,38	,56	189
Moslims	2,37	,66	134
Mensen die laten zien dat ze zich door meer dan één religieuze traditie laten inspireren	2,23	,55	151
Joden	2,20	,60	83
Hindoes	2,17	,59	89
Boeddhisten	2,10	,54	91
Humanisten	2,06	,57	143
Mensen die geen blijk geven van een expliciet religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie	2,04	,63	185

Tabel 1: Overzicht van reacties op de vraag *Hoe groot is de behoefte aan geestelijke verzorging gemiddeld bij;* gecorrigeerd voor *Weet niet* en *N.v.t.*, gerangschikt naar gemiddelden.⁸

te komen met mensen die zich laten inspireren door meer dan één religieuze traditie. Dat doet vermoeden dat de respondenten zeker met deze groep (die 17-23% van de Nederlandse bevolking beslaat (Berghuijs, 2017)) bekend zijn.

Ten vierde is gevraagd via *wie* de contacten gelegd worden en welke factoren maken dat een gesprek met de geestelijk verzorger al dan niet tot stand komt. Uit de resultaten blijkt dat contacten het vaakst gelegd worden via een doorverwijzing van een collega (geen geestelijk verzorger) binnen de organisatie. Naar verhouding komt het weinig voor dat geestelijk verzorgers door een collega geestelijk verzorger worden ingeschakeld – en nóg minder dat zij zelf een collega geestelijk verzorger inschakelen. Verder blijkt dat het contactleggen met een gesprekspartner soms tot regelmatig afhangt van de religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie van de respondent. Andere, meer algemene of pragmatische factoren, zoals wie er beschikbaar is, of men elkaar eerder heeft ontmoet en of er een persoonlijke klik is met de gesprekspartner, blijken volgens de respondenten bepalender te zijn voor de totstandkoming van individueel contact dan de religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie van de geestelijk verzorger.

Inschatting behoefte aan geestelijke verzorging
Aan de respondenten is gevraagd per religieuze of levensbeschouwelijke groep een inschatting te

geven van de behoefte aan geestelijke verzorging. Uit de reacties blijkt dat veel respondenten niet weten hoe groot de behoefte is onder bepaalde groepen. Zo zien we dat bijna de helft van de geestelijk verzorgers *Weet niet* aanvinkt als het gaat over de behoefte aan geestelijke verzorging onder mensen met een joodse, boeddhistische en hindoeïstische oriëntatie. Mogelijk komt dit doordat zij met deze groepen – zoals bleek uit de eerdere vraag over contacten – relatief weinig in contact komen. De antwoorden van degenen die *Weet niet* of *n.v.t* hebben aangevinkt, zijn in tabel 1 buiten beschouwing gelaten.

Gemiddeld wordt de behoefte aan geestelijke verzorging onder christenen en moslims het grootst ingeschat. De behoefte onder mensen die geen blijk geven van een expliciet religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie en onder humanisten schat men daarentegen het kleinst in. De behoefte aan geestelijke verzorging onder mensen die zich door meer dan één religieuze traditie laten inspireren, alsook onder joden, boeddhisten en hindoes, zit tussen deze uitersten in.

Thematiek

Om zicht te krijgen op de thematiek die aan de orde komt in individuele contacten met gesprekspartners afkomstig uit verschillende groepen, werd aan respondenten gevraagd voor een aantal voorgegeven thema's aan te geven hoe vaak

deze ter sprake komen. Uit de antwoorden blijkt dat het thema relaties het vaakst ter sprake komt, gevolgd door zingevingsthematiek (niet specifiek religieus) en psychische problematiek. Praktische zaken komen iets minder vaak, maar nog steeds regelmatig, aan de orde in gesprekken. Bij verschillende groepen gesprekspartners wordt de thematiek door respondenten verschillend ingeschat. Zo komt religieuze zingevingsthematiek bijvoorbeeld het vaakst naar voren in gesprek met ‘mensen met een religieuze / levensbeschouwelijke oriëntatie die duidelijk gerelateerd is aan een van de wereldreligies of het humanisme’, gevolgd door ‘mensen die laten zien dat ze zich laten inspireren door meerdere religies’. In gesprek met ‘mensen die geen blijik geven van een expliciete religieuze / levensbeschouwelijke oriëntatie’ komt daarentegen vaker zingevingsthematiek die niet specifiek religieus is ter sprake. Verder werd door sommige respondenten een aantal extra thema’s genoemd, zoals ziekte en gezondheid, werk, verlies en rouw.

Uitspraken over individuele contacten

Aan de respondenten is een drietal stellingen voorgelegd om zicht te krijgen op de individuele contacten die zij aangaan. De meesten (79%) zijn het oneens met de stelling *Ik kom er vaak niet achter welke religieuze / levensbeschouwelijke achtergrond mijn gesprekspartner heeft*. Dit doet vermoeden dat de meeste respondenten er doorgaans wel achter komen wat de religieuze / levensbeschouwelijke achtergrond van de gesprekspartner is. De bevinding dat bijna de helft van de respondenten (46%) het oneens is met de stelling *Meervoudige religiositeit blijkt vaak pas na meerdere contacten met de betreffende persoon* doet vermoeden dat men meervoudige religiositeit meestal al gauw opmerkt. Volgens de meesten (72%) treedt er *Bij meervoudige religiositeit vaak één religie het meest op de voorgrond*.

Willen en kunnen verlenen van interlevensbeschouwelijke geestelijke verzorging Liefbroer et al. (2017) hebben in kaart gebracht wat er bekend is (en wat nog niet) over interlevensbeschouwelijke geestelijke verzorging (IGV). Uit de resultaten blijkt dat zorgverleners om verschillende redenen⁹ wel of geen geestelijke verzorging *willen* en *kunnen* verlenen aan mensen met een duidelijk andere religieuze of levensbeschou-

welijke oriëntatie dan zijzelf hebben. Om in kaart te brengen in hoeverre geestelijk verzorgers in Nederland IGV willen en kunnen verlenen, is aan respondenten gevraagd: *Wilt u geestelijke zorg verlenen aan mensen met een duidelijk andere religieuze / levensbeschouwelijke oriëntatie dan uzelf hebt* en *Acht u zichzelf in staat om geestelijke zorg te verlenen aan mensen met een duidelijk andere religieuze / levensbeschouwelijke oriëntatie dan uzelf hebt?* Uit de reacties (Liefbroer & Berghuijs, nog te verschijnen) blijkt dat

Er is nauwelijks onderzoek naar interreligieuze geestelijke verzorging

op de eerste vraag 59% Ja en 37% Ja, maar er zijn uitzonderingsgevallen denkbaar antwoordt en dat op de tweede vraag 35% Ja en 60% Ja, maar er zijn uitzonderingsgevallen denkbaar antwoordt. Dit doet vermoeden dat bijna iedereen (opgeteld 96%) IGV wil verlenen en bijna iedereen (opgeteld 95%) zichzelf hiertoe in staat acht. Slechts een enkeling geeft aan dit niet (1%) of slechts in uitzonderingsgevallen (3%) te willen en 5% acht zich hier alleen in uitzonderingsgevallen toe in staat.

Inschatting voorkeur en waardering van gesprekspartners

In hoeverre hechten gesprekspartners er belang aan dat de geestelijk verzorger qua religie of levensbeschouwing dezelfde oriëntatie heeft, en in hoeverre waarderen zij deze geestelijke verzorging? Om deze vragen te beantwoorden is allereerst aan respondenten gevraagd per religieuze of levensbeschouwelijke groep in te schatten of zij een voorkeur hebben voor een geestelijk verzorger met eenzelfde oriëntatie. Uit de resultaten blijkt dat ruim de helft van de respondenten denkt dat moslims en christenen het liefst een geestelijk verzorger hebben met dezelfde oriëntatie. Tegelijkertijd zien we bij de inschatting over christelijke gesprekspartners dat een grote groep respondenten (42%) denkt dat het deze gesprekspartners niet uitmaakt wat de religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie van de geestelijk verzorger is; dit zien we niet terug bij de inschatting over islamitische gesprekspartners.

	Gemiddelde (1=zeer negatief; 5=zeer positief)	Standaarddeviatie	N=
Mensen met eenzelfde religieuze / levensbeschouwelijke oriëntatie als u zelf hebt	4,34	,51	205
Mensen die blij geven zich te laten inspireren door meer dan één religieuze traditie	4,10	,48	186
Mensen die geen blij geven van een expliciete religieuze / levensbeschouwelijke oriëntatie	4,07	,50	201
Mensen met een duidelijk andere religieuze / levensbeschouwelijke oriëntatie dan u zelf hebt	3,95	,55	201

Tabel 2: Overzicht van reacties op de vraag *Wat is uw indruk van de waardering voor uw werk vanuit de verschillende groepen?*, gerangschikt naar gemiddelden.¹¹

Volgens de meeste respondenten maakt het mensen die geen blij geven van een expliciet religieuze of levensbeschouwelijke overtuiging en mensen die laten zien dat ze zich laten inspireren door meer dan één religieuze traditie niet uit wat de oriëntatie van de geestelijk verzorger is. De gedachten over humanisten lopen sterk uiteen: een derde van de respondenten denkt dat zij graag iemand met dezelfde overtuiging willen, 40% denkt dat het humanisten niet uitmaakt en de rest (26%) weet het niet. Als het gaat om joodse, boeddhistische en hindoeïstische gesprekspartners weet ruim de helft van de respondenten niet waar de voorkeur van deze groepen naar uitgaat.

Qua voorkeur lijkt er dus geen eenduidig beeld te ontstaan: enerzijds lijkt, volgens de meeste respondenten, het hebben van een geestelijk verzorger met dezelfde religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie, in ieder geval voor moslims en christenen, een rol van betekenis te spelen. Anderzijds zijn er veel gesprekspartners voor wie het volgens de meeste respondenten niet uit maakt wat de oriëntatie van de geestelijk verzorger is en zijn er groepen – met name de joodse, boeddhistische en hindoeïstische gesprekspartners – van wie veel respondenten hun voorkeur niet weten.¹⁰

Ten tweede is gevraagd naar de waardering voor geestelijke verzorging vanuit verschillende groepen (zie tabel 2).

Uit de resultaten blijkt dat – volgens de respondenten – mensen die geen blij geven van een expliciet religieuze of levensbeschouwelijke traditie

de geestelijke verzorging ongeveer evenveel waarderen als mensen die laten zien dat zij zich laten inspireren door meer dan één religieuze traditie. Tegelijkertijd blijkt dat respondenten gemiddeld de indruk hebben dat gesprekspartners met eenzelfde achtergrond als zijzelf de geestelijke verzorging meer waarderen dan gesprekspartners met een duidelijk andere achtergrond.¹²

Met het oog op de toekomst

Hoe zou geestelijke verzorging voor een diverse groep gesprekspartners er in de toekomst uit kunnen zien?

Mogelijke verbeterpunten

Allereerst is gevraagd naar mogelijke verbeterpunten qua toerusting voor geestelijk verzorgers met het oog op religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit (zie tabel 3).

De resultaten laten zien dat alle genoemde opties gemiddeld tenminste enigszins zinvol geacht worden.¹³ *Meer aandacht in de opleiding voor andere religies en levensbeschouwingen dan die waar je zelf bij hoort* en *Scholing, oefening en vorming in de eigen spiritualiteit / levensbeschouwing met het oog op de professionele inzet daarvan* zijn volgens de respondenten het meest zinvol.

Over bijscholingscursussen en trainingen / intervisiegroepen rond andere religies c.q. meervoudige religiositeit zijn de respondenten naar verhouding minder enthousiast dan over het extra onder de aandacht brengen van andere religies en levensbeschouwingen dan die waar je zelf bij hoort

	Gemiddelde (1=zeker niet zinvol; 5=zeker zinvol)	Standaard- deviatie
Meer aandacht in de opleiding voor andere religies / levensbeschouwingen dan die waar je zelf bij hoort	4,20	,78
Scholing, oefening en vorming in de eigen spiritualiteit / levensbeschouwing met het oog op de professionele inzet daarvan	4,18	,80
Meer aandacht in de opleiding voor meervoudige religiositeit	4,02	,87
Bijscholingscursussen over andere religies / levensbeschouwingen dan die waar je zelf bij hoort	3,99	,83
Bijscholingscursussen over meervoudige religiositeit	3,85	,87
Training / intervisiegroepen rond andere religies / levensbeschouwingen dan die waar je zelf bij hoort	3,73	,93
Training / intervisiegroepen rond meervoudige religiositeit	3,73	,93

Tabel 3: Overzicht van de reacties op de vraag *Wat zou geestelijk verzorgers en aankomend geestelijk verzorgers kunnen helpen om de kwaliteit van hun werk te verhogen als het gaat om contacten met mensen die een duidelijk andere religieuze / levensbeschouwelijke oriëntatie dan zij zelf hebben en aan mensen met een meervoudige religieuze oriëntatie?*, gerangschikt naar gemiddelden (n=208).

en meervoudige religiositeit in de opleiding.¹⁴ Dit doet vermoeden dat verbeteringen op het gebied van omgang met religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit beter zouden kunnen worden toegepast in de opleiding dan via bijscholingscursussen of training / intervisiegroepen.

Uitdagingen

Ten tweede is gevraagd: *Wat zijn naar uw mening de belangrijkste uitdagingen in de komende tijd voor de geestelijke verzorging in uw organisatie, als het gaat om religieuze / levensbeschouwelijke diversiteit?* Bijna alle respondenten (n=204) hebben hierop een antwoord geformuleerd.¹⁵

De antwoorden zijn zeer uiteenlopend, zoals van *'Het blijven oefenen in oprechte aandacht'* (RP128) en *'Profilering'* (RP50) tot *'Non issue'* (RP9) en *'Taalbarrière'* (RP192). Toch is er een aantal thema's dat herhaaldelijk wordt genoemd, waarvan we er hier zes bespreken.

Wat opvalt aan de eerste drie thema's is dat zij niet direct een antwoord bevatten op de vraag naar uitdagingen met oog op religieuze of levensbeschouwelijke diversiteit, maar eerder een antwoord geven op de bredere vraag naar uitdagingen voor de geestelijke verzorging. Zo gaat het

eerste terugkerende thema over de positie van de geestelijk verzorger binnen de organisatie waarin hij of zij werkzaam is. Uitspraken als *'De belangrijkste uitdaging is dat er genoeg uren GV blijven bestaan, zodat ik / we er voor een ieder die ons nodig heeft, er kunnen blijven zijn'* (RP181), *'Integratie van de geestelijke verzorging in de organisatie'* (RP85) en *'(...) de rol en het belang van geestelijke verzorging over het voetlicht brengen bij collega's en managers'* (RP131) komen herhaaldelijk voor.

Geestelijk verzorgers kunnen de levensbeschouwelijke achtergrond van de ander inschatten

Iets soortgelijks zien we bij het tweede thema, dat uitspraken omvat die gaan over de wijze waarop geestelijke verzorging (in brede zin) wordt vormgegeven en gezien. Het belang van de ander – de gesprekspartner – wordt door velen als focus genoemd: *'Het blijft gaan om die ander'* (RP33) en *'De grootste uitdaging is m.i. het "peilen" van de geestelijke nood van de ander. Op welke manier kun je passende*

geestelijke zorg aanbieden? (...)’ (RP8). Daarbij wijzen sommigen op de uitdaging zichtbaar te maken dat geestelijke verzorging breder is dan religie of traditionele godsdiensten: ‘Duidelijk maken dat zingeving/levensbeschouwing/spiritualiteit niet enkel gebonden zijn aan de traditionele godsdiensten’ (RP171), ‘Het beeld “je kunt alleen bij de geestelijk verzorger aankloppen als je zelf religieus bent” is ondanks alle voorlichting heel hardnekkig’ (RP160) en ‘(...) afkomen van stoffige, uiterst onsexy imago’ (RP182). Soms vraagt het afstemmen van geestelijke verzorging op een diverse en veelal gesecculariseerde doelgroep om concrete (nieuwe) taal en rituelen: ‘de omvorming van levensbeschouwelijke oriëntering naar zingeving. Dus meer een taal voor iedereen in een gesecculariseerde wereld’ (RP55), ‘vertalen van en vormgeven aan de traditie (teksten, rituelen) zodat deze bruikbaar is voor degenen die geen vaste voet hebben in deze traditie maar er wel een connectie mee hebben’ (RP56) en ‘Meervoudige religiositeit. Transformatie en diversiteit in bekende stromingen. Transformatie bekende rituelen’ (RP45).

Het derde thema gaat over de uitdaging om religie en levensbeschouwing onder de aandacht van andere professies dan de geestelijke verzorging te brengen. Voorbeelden hiervan zijn ‘medewerkers die geen affiniteit hebben met religie alert te maken op hoe om te gaan met religie’ (RP4) en ‘Een belangrijke uitdaging voor mij is dat andere collega’s, (niet de geestelijk verzorger collega’s), inzicht krijgen in het feit dat er religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit bestaat. Ik merk dat velen om mij heen weinig idee hebben wat spiritualiteit en zingeving is, laat staan dat het zo veelkleurig kan zijn’ (RP39).

Daarnaast is er een drietal thema’s dat directer betrekking heeft op uitdagingen met het oog op religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit. Het vierde thema betreft de aandacht voor geestelijke verzorging aan specifieke religieuze of levensbeschouwelijke groepen. Sommigen spreken over het belang van geestelijke verzorging aan moslims: ‘Met name gv aan Moslims. Want met enige regelmaat zien we hen in onze instelling. Persoonlijke gesprekken helpen daarbij overigens heel goed. Onze instelling kiest overigens voor de christelijke identiteit, en wil dat zo houden. Gevolg: niet veel moslims als cliënt’ (RP57), ‘Zorgverleners aan mensen met een islamitische achtergrond’ (RP100) en ‘Hoewel het nog nauwelijks voorkomt, voorzie ik wel, dat er meer moslimcliënten zul-

len komen (...)’ (RP77). Anderen richten zich in hun antwoord op de groep zonder expliciete levensovertuiging: ‘Vooral om de groep niet (expliciet) religieus te bereiken’ (RP70) en ‘het er ook zijn voor mensen die niet zo duidelijk een bepaalde religie of levensoriëntatie aanhangen, maar dit mogelijk wel vanuit hun jeugd hebben gehad’ (RP3). Weer anderen focussen op de gehele groep gesprekspartners, inclusief degenen met een duidelijk andere overtuiging dan zijzelf: ‘Hoe je vanuit een eigen, pluriforme identiteit open kan staan voor mensen van welke overtuiging dan ook en dat expliciet laat blijken’ (249)¹⁶ en ‘Interesse en aandacht hebben voor andersgelovigen, in gesprek blijven. (...)’ (RP176).

Het vijfde thema betreft uitdagingen met oog op het bestaansrecht van denominaties, waarover

uiteenlopende visies de revue passeren. Zo schrijven sommigen: *'De verzuiling doorbreken'* (RP234) en *'(...) Ik denk dat de koppeling van "nieuwe" geestelijk verzorgers (moslim, hindoe, boeddhist) terug gaat op een traditie die voorbij is. Wanneer we daaraan vast blijven houden zal ons vak binnen 20 jaar verdwijnen. We hebben ons links en rechts in laten halen door psychologen, mindfulnessstrainers, life coaches, etc. die zich met zingeving zijn gaan inlaten. Geestelijk begeleiders moeten laten zien dat ze zich niet baseren op een hype, maar op een lange doordachte traditie van spiritualiteit en zingevingszorg'* (RP60), terwijl anderen opmerken: *'ik wil met mijn eigen denominatie blijven werken'* (RP235), *'Behoud van de Joodse identiteit van onze instelling'* (RP6) en *'ervoor te zorgen dat de eigen humanistische levensbeschouwing, onze identiteit, niet verloren gaat'* (RP229).

Het laatste, hieraan verwante thema omvat uitspraken die betrekking hebben op het werken vanuit een stevige basis, zoals *'(...) Belangrijk is het voeden van je eigen bron. Niet om dat gelijk over te brengen, maar om gegrond te zijn, een stevige basis om dit werk te kunnen blijven doen (...)'* (RP36), *'(...) Tegelijkertijd is het nodig goed zelf te wortelen in een traditie om daadwerkelijke hulp te kunnen verlenen (...)'* (RP44) en *'Trouw blijven aan de eigen bronnen. Professionaliteit bevorderen zonder de eigen levensbeschouwelijke wortels te verloochenen (...)'* (RP228).

Discussie en conclusie

Centraal in dit artikel stond de rol van religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit in het werk van geestelijk verzorgers en de uitdagingen voor het veld met oog op deze diversiteit. Op het geheel

bezien komen respondenten in hun werk met een diverse groep gesprekspartners in aanraking. Gesprekspartners zonder een expliciete religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie en christenen worden daarbij het meest gezien, gevolgd door gesprekspartners die zich laten inspireren door meer dan één religieuze traditie – de zogenaamde MRB'ers.

Positionering is bijna belangrijker dan aandacht voor diversiteit

Bijna alle respondenten (96%) gaven aan bereid te zijn zorg te verlenen aan gesprekspartners met een andere levensbeschouwelijke oriëntatie dan die van henzelf, en nagenoeg iedereen (95%) acht zich daartoe in staat. Tegelijkertijd valt op dat sommige groepen gesprekspartners, met name moslims en christenen, volgens veel respondenten wel degelijk een voorkeur hebben voor een geestelijk verzorger met eenzelfde religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie als zichzelf. Ook hebben respondenten gemiddeld de indruk dat gesprekspartners met eenzelfde achtergrond als zichzelf hun werk meer waarderen dan gesprekspartners met een andere achtergrond (Liefbroer & Berghuijs, nog te verschijnen). Met andere woorden, hoewel bijna alle respondenten interlevensbeschouwelijke geestelijke verzorging (IGV) zeggen te willen en kunnen verlenen, denkt men tegelijkertijd dat gesprekspartners meer waardering hebben voor, en dat sommigen de voorkeur geven aan, zorg door iemand van dezelfde oriëntatie.

Dit roept allerlei vragen en discussiepunten op. Allereerst met betrekking tot het perspectief van de gesprekspartners: hoe kijken zij aan tegen IGV? In dit onderzoek is gevraagd naar een inschatting door geestelijk verzorgers, maar in hoeverre komt hun inschatting overeen met wat gesprekspartners zelf zouden zeggen? Vervolgonderzoek zou zich op dit, nog nauwelijks onderzochte (Liefbroer et al., 2017), perspectief kunnen richten.

Ten tweede met betrekking tot het willen en kunnen verlenen van IGV: hoe ziet deze zorg eruit? Welke vaardigheden of strategieën zetten respon-

denten in als zij zorg verlenen aan gesprekspartners met een duidelijk andere oriëntatie dan zichzelf? Cadge & Sigalow (2013) maken bijvoorbeeld onderscheid tussen twee strategieën die geestelijk verzorgers inzetten in de omgang met gesprekspartners met een andere religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie dan zichzelf, te weten *neutralizing*, waarin geestelijk verzorgers een taal gebruiken die de overeenkomsten in plaats van de verschillen tussen de eigen oriëntatie en de oriëntatie van de gesprekspartner benadrukt, en *code-switching*, waarin geestelijk verzorgers de taal, symbolen en praktijken van de gesprekspartner hanteren. In hoeverre worden deze strategieën door geestelijk verzorgers in Nederland gehanteerd? Ook raken de reacties van de respondenten aan de vraag naar de rol van de religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie van de geestelijk verzorger in brede zin: in hoeverre doet deze ertoe voor het verlenen van geestelijke verzorging? Als (zoals we zagen in de resultaten) de totstandkoming van contacten sterker afhangt van iemands beschikbaarheid of het hebben van een persoonlijke klik dan van iemands religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie, en als bijna alle geestelijk verzorgers zorg kunnen en willen verlenen aan gesprekspartners met een duidelijk andere achtergrond dan zichzelf, is hun religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie dan nog van belang voor de zorgverlening en zo ja, op welke wijze? Een mogelijkheid is dat deze oriëntatie niet zozeer van belang is voor *aan wie* er zorg wordt verleend, maar veeleer voor de *wijze waarop* er zorg wordt verleend. Zo schreven sommige respondenten bijvoorbeeld over de 'Wijze waarop ik er ben voor de ander' (RP117) en 'In de attitude waarmee ik mensen bejegen' (RP13), en sluit dit aan bij de belangstelling voor 'Scholing, oefening en vorming in de eigen spiritualiteit / levensbeschouwing met het oog op de professionele inzet daarvan' alsook bij uitspraken over het hebben van een stevige basis waarop men kan werken.

Tot slot roepen de genoemde uitdagingen voor toekomstige geestelijke verzorging vragen op, bijvoorbeeld over de positie van geestelijk verzorgers binnen organisaties en ten opzichte van andere professionals, het bestaansrecht van denominaties binnen organisaties en de aandacht die er zou moeten uitgaan naar gesprekspartners van specifieke religieuze of levensbeschouwelijke groepen.¹⁷

Anke I. Liefbroer, MSc MA is werkzaam als promovenda op het gebied van interlevensbeschouwelijke geestelijke verzorging aan de Vrije Universiteit Amsterdam. E-mail: a.i.liefbroer@vu.nl.

Dr. ir. Joantine Berghuijs is postdoc onderzoeker op het gebied van 'multiple religious belonging' aan de Vrije Universiteit Amsterdam. E-mail: j.t.berghuijs@vu.nl.

Literatuur

Berghuijs, J. (2017). Multiple Religious Belonging in the Netherlands. An empirical approach to hybrid religiosity. *Open Theology*, (3), 19-37.

Berghuijs, J., & Liefbroer, A.I. (2017). Meervoudige religiositeit in het leven van geestelijk verzorgers. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 20(87), 13-22.

Bernts, A. P. J., & Berghuijs, J. (2016). *God in Nederland, 1966-2015*. Utrecht: Ten Have.

Cadge, W., & Sigalow, E. (2013). Negotiating religious differences. The strategies of interfaith chaplains in healthcare. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 52(1), 146-158.

Liefbroer, A.I., & Berghuijs, J. *Spiritual care for everyone? Personal and organizational differences in interfaith spiritual care among chaplains*. Nog te verschijnen.

Liefbroer, A. I., Olsman, E., Ganzevoort, R. R., & van Etten-Jamaludin, F. S. (2017). Interfaith spiritual care. A systematic review. *Journal of Religion & Health*. doi:10.1007/s10943-017-0369-1

ZonMw (2016). *De mens centraal. ZonMw-signalement over Zingeving in zorg*. Den Haag: ZonMw.

Noten

- 1 De termen religieus en levensbeschouwelijk worden in dit artikel beide gebruikt, waarin levensbeschouwelijk als breder gezien wordt dan religieus en daarmee - naast religieuze tradities zoals het christendom en de islam - ook levensbeschouwelijke tradities zoals het humanisme worden bedoeld.
- 2 Dit onderzoek maakt deel uit van een promotieonderzoek aan de Vrije Universiteit Amsterdam naar interlevensbeschouwelijke geestelijke verzorging, waarin de vraag hoe zorgverleners en zorgontvangers omgaan met religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit centraal staat. Promotor bij het onderzoek is prof. dr. Ruard R. Ganzevoort en co-promotor is dr. Erik Olsman. Geïnteresseerd in de verdere uitkomsten van het onderzoek en/of bereid tot deelname aan (kwantitatief) vervolgonderzoek? Stuur een e-mail naar a.i.liefbroer@vu.nl.

- 3 Waar het gaat om meervoudig religieus betrokkenen (MRB'ers) wordt, om aan te sluiten bij de terminologie die in het bredere MRB-onderzoek gehanteerd wordt (zie bijvoorbeeld Berghuijs, 2017), alleen over religie en religieuze tradities gesproken, in plaats van over religie en levensbeschouwing.
- 4 Ook maakt dit onderzoek deel uit van het project *Geloven in veelvoud* van het onderzoeksprogramma *Religie in de moderne samenleving*, gefinancierd door NWO.
- 5 We bespreken hier niet de vraag waarin iemands religieuze/ levensbeschouwelijke oriëntatie tot uiting komt en de vraag welke bronnen men inzet in het werk.
- 6 Bij defensie wordt dit ook wel nuldelijnszorg genoemd.
- 7 Te weten: mensen die geen blijk geven van een expliciet religieuze/ levensbeschouwelijke oriëntatie; christendom; islam; jodendom; boeddhisme; hindoeïsme; humanisme; mensen met een andere achtergrond (dan de genoemde achtergronden); mensen die laten zien dat zij zich laten inspireren door meer dan één religieuze traditie.
- 8 De verschillen tussen de gemiddelden zijn soms significant, maar niet altijd. Zo verschillen de gemiddelden van christenen en moslims bijvoorbeeld niet van elkaar ($t(131)=-,543$; $p=,588$), maar die van christenen en mensen die laten zien dat ze zich laten inspireren door meer dan één religieuze traditie wel ($t(148)=3,207$; $p<,01$).
- 9 In de enquête is ook gevraagd naar verschillende redenen die te maken kunnen hebben met het wel of niet willen en kunnen verlenen van IGV (zie Liefbroer & Berghuijs, nog te verschijnen).
- 10 Uiteraard zal dit er ook mee te maken hebben dat de steekproef weinig tot geen respondenten bevat met een joodse, boeddhistische of hindoeïstische achtergrond.
- 11 Respondenten die *n.v.t.* of *weet niet* hebben aangevinkt, zijn buiten deze berekening gelaten.
- 12 Dit verschil is significant bij $p<,05$.
- 13 Alle gemiddelde scores liggen tussen de 3,73 en 4,20. Een score van 3 geeft aan *misschien zinvol*, *misschien niet zinvol* en een score hoger dan 3 gaat richting de opties *zinvol* (score 4) en *zeker zinvol* (score 5).
- 14 Deze verschillen zijn significant bij $p<,05$.
- 15 Om zo dicht mogelijk bij de citaten van respondenten te blijven, zijn eventuele taalfouten in de citaten behouden.
- 16 De respondentnummers komen hoger dan 208 uit, omdat ze zijn gebaseerd op de volledige respons ($n=275$), inclusief diegenen die voortijdig zijn gestopt.
- 17 Op 25 september 2017 zal er op het symposium van de SING in de Dominicuskerk in Amsterdam verder gesproken worden over de resultaten van de enquête.